

Олег Пустовойт

ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРИ РИНКІВ: НАПРЯМКИ, МЕТОДОЛОГІЯ, ПРИКЛАДНІ МОЖЛИВОСТІ

Розширено й апробовано на прикладі України методологічні підходи до вивчення структури ринків національної економіки, які відкривають шлях до дослідження інтенсивності та рівня розвитку видового різноманіття ринкових утворень, кількісної оцінки їх впливу на джерела і динаміку результативності товарного виробництва, виникнення втрат добробуту суспільства. Прикладна перевага запропонованого напрямку досліджень полягає в тому, що він дає змогу науково обґрунтувати доцільність і напрямки реформування ринків національної економіки для забезпечення сталої динаміки їх зростання.

Ключові слова: структура ринку, види ринків, результативність, ефективність товарного виробництва, економічне зростання, втрати добробуту суспільства.

JEL: D400, O470.

В економічній науці структура¹ ринків є об'єктом постійної уваги. Історично її вивчають під двома кутами зору. *Перший* передбачає дослідження елементів ринку, які створюють непереборні бар'єри для розвитку досконалої конкуренції між споживачами чи виробниками товарів і послуг. До елементів, що утворюють ринки з недосконалою конкуренцією, відносять такі: кількість продавців і покупців; диференціація продукції, яка конкурує на ринку; наявність бар'єрів щодо входу до ринку нових фірм; структура затрат виробництва продукції в різних фірмах; рівень вертикальної інтеграції фірм, починаючи від виробництва сировини до роздрібного продажу продукції; диверсифікація виробництва фірми.

Ці елементи сформульовані Едвардом С.Мейсоном (Гарвард) у 1930-ті роки. Він запропонував оцінити їх вплив на *поточну* результативність товарного виробництва в національній економіці за допомоги економічних моделей, розроблених для вивчення впливу структурних елементів ринку на поведінку його учасників і результати їх економічної діяльності (Шерер, Росс, 1997. С. 4–6). Згодом ці базові моделі були розвинені багатьма науковими школами. У результаті в економічній науці сформувалася теорія галузевих ринкових структур. В її основу покладено гіпотезу про те, що галузеві ринки, структура яких не відповідає вимогам досконалої конкуренції, дають змогу отримати окремим виробникам чи споживачам ринкову владу і використати її для зміни ринкових цін на власну користь. Установлюючи на товари ціни, що перевищують граничні витрати вироб-

Пустовойт Олег Валентинович (avvit@ukr.net), канд. екон. наук, старш. наук. співроб.; провідний науковий співробітник відділу секторальних прогнозів і кон'юнктури ринку ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України".

¹ В економічній теорії термін "структурний" використовують у значенні "складовий", тобто частина певного економічного явища, яке складається з набору окремих елементів.

ництва їхньої додаткової одиниці, монополісти скорочують випуск продукції, переорієнтовують виробничі ресурси на задоволення менш цінних потреб і зменшують добробут споживачів. Тому для оцінки поточної результативності товарного виробництва в національній економіці було запропоновано показник "втрати добробуту суспільства через неефективний розподіл ресурсів в умовах монополії" та розроблено методику його математичного розрахунку² (Шерер, Росс, 1997. С. 654–659).

У другій половині минулого сторіччя економістами (А.Харбергер, Д.Р.Камершен, К.Коулінг, Д.К.Мюллер, Ф.М.Шерер, Д.Росс) було здійснено чисельні спроби розрахувати цей показник для економіки США. Проте через різні методичні підходи до обчислення коефіцієнта еластичності попиту (e) величина цього показника в їхніх розрахунках відрізнялася в десятки разів і оцінювалася в діапазоні 0,1–7,0%, хоча деякі вчені найбільш реалістичною вважали 0,5–2,0% стосовно ВВП. Розходження в розрахунках спонукали Ф.М.Шерера і Д.Росса до використання для оцінки впливу монопольних утворень на динаміку і результативність товарного виробництва додаткових критеріїв, таких як технічний прогрес, повна зайнятість і справедливий розподіл доходу. Проте спроба виявилася невдалою, тому що вони не знайшли методики оцінки зміни цих критеріїв унаслідок зловживань ринковою владою монополістами.

Сформовану Е.Мейсоном методологію дослідження структури ринків сьогодні розвивають вітчизняні вчені. Елементи цієї методології вперше були використані Т.Осташко (2004. С. 130–138) для дослідження структури і результативності українського аграрного ринку. Згодом їх почали застосовувати в колективних працях учених для вивчення реального сектора економіки країни (Точилін та ін., 2009. С. 283).

Другий кут зору передбачає дослідження впливу товарної структури ринків (структурних пропорцій у випуску товарів і послуг) на поточну і майбутню результативність товарного виробництва в національній економіці.

Найактивніше розвивається напрямок досліджень впливу товарної структури ринків на *поточну* результативність товарного виробництва. Праці, виконані в межах цього напрямку, переважно орієнтовані на розв'язання суто прикладних завдань, пов'язаних з оцінкою динаміки товарного виробництва в поточному періоді. Зокрема, економісти, вивчаючи товарну структуру ринків, порівнюють фактичний рівень пропозиції товарів чи послуг із рівнем попереднього періоду. Якщо за результатами дослідження встановлюють факт, що фактичний обсяг ринку не досяг попереднього рівня, можна стверджувати, що масштаб товарного виробництва в економіці відстає від потенційно можливого, а наявні виробничі ресурси використовують не ефективно.

Пізнавальні можливості вказаного вище напрямку досліджень економісти часто використовують для вивчення динаміки посткризового відновлення товарного виробництва або оцінки наслідків впливу на нього цінових, фінансових, монетарних, ресурсних та інших видів економічних шоків, різного роду катастроф, кон'юнктурних сплесків тощо.

Разом з тим в економічній науці постійно розширюється напрямок досліджень впливу товарної структури ринків на *майбутню* результативність товарного виробництва. У його межах національний випуск товарів і

² Показник втрати добробуту суспільства через неефективний розподіл ресурсів в умовах монополії розраховують за допомоги формули: $W = (1/2) P_c Q_c e d^2$, де P_c – конкурентна ціна на товар на ринку; Q_c – конкурентний обсяг виробництва на ринку; e – еластичність попиту на ринку; d – відхилення відносних цін в умовах монополії.

послуг аналізують на предмет відповідності досягненням технологічного прогресу. Якщо за результатами дослідження встановлено факт, що в загальному випуску продукції частка високотехнологічних товарів і послуг є доволі великою порівняно з іншими країнами, то можна зробити висновок, що національна економіка має великий потенціал для прискореного зростання в майбутньому в межах світового господарства.

Проблему структурних пропорцій у випуску товарів і послуг в Україні вітчизняні економісти досліджують уже понад два десятиліття. Започатковано її вивчення такими відомими вченими, як І.Лукінов (1997), В.Геець (1995), Б.Кваснюк (2003), Д.Богиня, Г.Волинський (2003). У подальшому проблематику досліджень було суттєво розширено (Крючкова, 2004), її почали вивчати комплексно (Гальчинський та ін., 2004). У працях згаданих та інших авторів послідовно й аргументовано доведено необхідність усунення диспропорцій у структурі вітчизняного товарного виробництва, доцільність її наближення до структур розвинених країн світу, які мають високотехнологічні виробництва, що базуються на інформаційно-комп'ютерних технологіях і комунікаціях.

Пізнавальні можливості згаданого напрямку досліджень можна продемонструвати так. За оптимістичними оцінками вітчизняних науковців, зроблених з урахуванням європейський стандартів, в Україні частка високотехнологічної продукції становить 4–5% у загальному обсязі промислового виробництва. Натомість у США вона дорівнює близько 35%, у Японії – 16%, ЄС – 14% у загальному внутрішньому виробництві (Кіндзерський та ін., 2009. С. 305, 316).

Наведені дані свідчать: якщо економіка України розвиватиметься інерційно, то за рівнем доходів на одну особу населення вона ніколи не зможе наблизитися до розвинених країн світового господарства. Це впливає з того, що високотехнологічна продукція завжди є конкурентоспроможною на внутрішньому і зовнішньому ринках. Тому країни, де її частка в загальному випуску є доволі великою, завжди отримуватимуть значно більші доходи на одиницю ресурсних витрат порівняно з тими, що виробляють переважно низько- чи середньотехнологічні товари і послуги.

Слабким місцем цього напрямку досліджень є те, що науковці, вивчаючи товарну структуру ринків національної економіки, можуть лише констатувати, що в майбутньому вона спроможна прискорено чи вповільнено зростати порівняно з іншими країнами. Проте вони не в змозі кількісно оцінити величину втрат добробуту, котрі несе суспільство через невідповідність структури товарного виробництва досягненням технологічного прогресу.

У цій статті запропоновано дещо *інший кут зору* на дослідження структури ринків національної економіки. Він передбачає вивчення впливу видового різноманіття ринків (видової структури) на джерела і динаміку результативності товарного виробництва.

Цей напрямок дослідження базується на гіпотезі, що синергія впливу різноманітних видів ринків на поведінку покупців і продавців змінює як результати, так спрямованість їх економічної діяльності. Для формування гіпотези використано такі припущення.

Перше припущення: ринки являють собою інституційні утворення, які впорядковують процес децентралізованого обміну товарами і послугами між споживачами і продавцями (виробниками). Те, що всі ринки виконують одну функцію, дає підставу стверджувати: їх інституційний устрій формується на основі певного набору базових інститутів, дія яких є наскрізь-

ною й охоплює всі ринкові утворення в економіці. На різних галузевих ринках їхній вплив підтримують додаткові ціннісні та інші норми.

Базові ринкові інститути можна поділити на дві групи. Першу утворюють інститути, що регулюють в економіці рівень продуктивності товарного виробництва (ціноутворення, входу до ринку і виходу з нього, конкуренції та економічної концентрації), другу – інститути, що регулюють рівень трансакційних витрат учасників ринку (договірного часу і простору, грошей, посередника, передання прав власності на товарну продукцію). Такий поділ спирається на ідеї Дагласа Норта стосовно того, що інституційну основу ринку утворюють певні ієрархічно побудовані інститути, які спричиняють підвищення продуктивності виробництва і регулюють величину трансакційних витрат (2000. С. 64, 85–89).

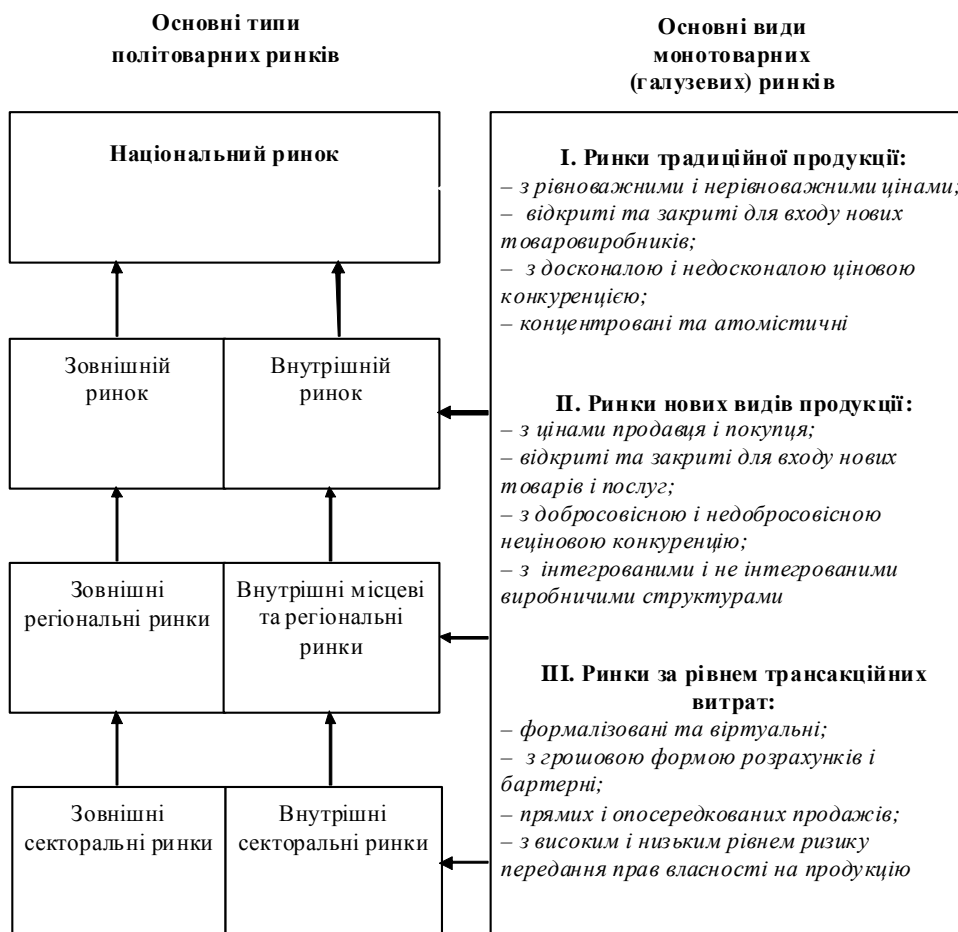
Друге припущення: кожний базовий інститут спроможний породжувати певний вид ринку. Внаслідок цього кожний ринок певного товару чи послуги може мати складну видову структуру. Наприклад, галузевий ринок одночасно може бути і нерівноважним за ціною, і монопольним, і концентрованим, і закритим для входу нових товарів тощо. Не може бути двох абсолютно однакових галузевих ринків, кожен із них має власну видову структуру. Залежно від особливостей дії базових інститутів кожний галузевий ринок можна поділити на два альтернативні види, наприклад, із досконалою і не досконалою ціновою конкуренцією, на ринки відкриті та закриті для входу нових товарів і послуг тощо. Різні комбінації галузевих ринків можуть породжувати різні типи політоварних ринкових утворень. Приміром, внутрішній ринок утворює сукупність галузевих ринків, котрі функціонують на економічній території країни і дають змогу її резидентам здійснювати товарообмінні операції для задоволення споживчих і виробничих потреб у ресурсах, товарах і послугах, у тому числі імпортних. Водночас внутрішній ринок економіки можна розглядати як сукупність двох найбільших секторальних ринків: традиційної й інноваційної та якіснішої (нових видів) продукції. Усе різноманіття ринкових утворень подано на рис. 1.

Третє припущення: з часом в економіці всі ринкові інститути перероджуються і стають неефективними. Це спонукає суспільство систематично або епізодично їх удосконалювати, внаслідок чого ринки набувають властивість розвиватися. Розвиток ринку – це процес набуття ним нової, досконалішої видової структури, яка забезпечує зміни в попиту та пропозиції на користь інноваційних і якісніших товарів і послуг.

Розвиток ринків образно можна подати як перехід покупців і/або продавців (виробників) із ринкових секторів традиційної продукції в сектори інноваційних і якісніших товарів і послуг. Такий перехід неодмінно має супроводжуватися зміною структури випуску товарної продукції на користь нових видів товарів і послуг, а також зростанням результатів товарного виробництва, тому що ринкова вартість інноваційної та якіснішої продукції завжди є вищою за традиційну. Якщо в національній економіці розвиток ринків зупиняється, це неминуче призводить до виникнення втрат добробуту суспільства.

Наведені припущення можна розглядати як *принципи* дослідження. Їх поєднання дає змогу сформулювати методологію вивчення ринків національного господарства. Коротко її суть можна подати так: видова структура ринку → поведінка учасників ринку → джерела результативності товарного виробництва. Проте для прикладного використання її необхідно конкретизувати і формалізувати у вигляді завдань і напрямків дослідження, основними з яких є такі:

- оцінка інтенсивності оновлення видової структури ринків за допомоги часових рядів показників, які характеризують зміни в попиті та пропозиції на користь інноваційної та якіснішої продукції;
- оцінка рівня досконалості видової структури ринків за допомоги часових рядів показників, які характеризують динаміку ефективності (далі – структурної ефективності) товарного виробництва, її вплив на результативність виробництва;
- оцінка наслідків зниження рівня досконалості видової структури ринків за допомоги часових рядів показників, які характеризують динаміку втрат добробуту суспільства, що виникають через зниження рівня структурної ефективності товарного виробництва.

Рисунки. 1. Основні типи і види ринків національної економіки

Конкретизація методології дослідження відкриває шлях до її тестування на предмет здатності точно відображати перебіг подій в економіці.

Оцінка інтенсивності оновлення структури внутрішнього ринку

У національних господарствах країн існують тисячі монотоварних ринків. Кожен із них може періодично збільшуватися або зменшуватися і тому має свій особливий вплив на зростання товарного виробництва. Оцінити підсумковий результат впливу всіх ринків можна за допомоги показника, який відбиває величину внутрішнього ринку.

Внутрішній ринок національної економіки є найбільшим³ політоварним ринковим утворенням у будь-якій країні. Для кількісної оцінки його величини економісти використовують показник "обсяг (місткість, розмір) внутрішнього ринку". Він характеризує сукупну ринкову вартість товарів і послуг, які придбали винятково для кінцевого споживання резиденти національної економіки на її внутрішніх галузевих ринках за певний період і, відповідно, найточніше відображає *результативність товарного виробництва країни*.

Сьогодні в економічній науці не існує єдиної загальноновизнаної методики розрахунку показника обсягу внутрішнього ринку. Наприклад, фахівці Всесвітнього економічного форуму його визначають за формулою: ВВП (за паритетом купівельної спроможності) + імпорт товарів і послуг – експорт товарів і послуг. Тобто обсяг внутрішнього ринку розраховують на основі продукції, виробленої у країні, від якої потім віднімають експорт і додають імпорт, у тому числі ввезений у країну за рахунок зовнішніх запозичень і кредитів. Цю методику вже тривалий час використовують для щорічного рейтингування більш ніж 140 національних економік за критерієм «розмір внутрішнього ринку». Зазначимо, що у 2013–2014 роках Україна посіла в ньому 36 місце серед 148 країн (Annoni et al., 2014. Р. 518).

Разом із тим розглянута методика не є бездоганною. Вона передбачає, що вся спожита резидентами національної економіки продукція була придбана через ринок, тобто є ринковою. Проте на практиці ця умова не дотримується. Реально резиденти національних економік споживають значну кількість неринкової продукції. Щоб її максимально виключити з розрахунків, обсяг внутрішнього ринку доцільно визначати за формулою: $Wq^i = \text{ВВП} + \text{імпорт товарів і послуг} - \text{експорт товарів і послуг} - \text{кінцеві колективні споживчі витрати} - \text{вартість продукції, спожитої домогосподарствами, яка отримана з особистого підсобного господарства і від самозаготівель}$, де Wq^i – обсяг внутрішнього ринку в i -му періоді.

Знайшовши методику оцінювання впливу монотоварних ринків на динаміку результативності національного товарного виробництва, можна перейти до розв'язання складнішого завдання. Монотоварні ринки мають здатність із часом не лише змінювати свою величину, а і розвиватися, оновлюючи під дією інституційних реформ держави власну структуру. Оцінити інтенсивність оновлення видової структури всіх ринків національної економіки можна за допомоги часових рядів показників, які відображають зміни в сукупному попиті та сукупній пропозиції на користь інноваційної та якіснішої продукції. Спробуємо здійснити таку оцінку на прикладі споживчого сектору внутрішнього ринку України.

Структурні зміни у споживчому попиті. Покупці споживчих товарів і послуг починають переходити на ринки нових, більш дорогих видів про-

³ Зовнішній ринок національної економіки завжди є меншим за внутрішній. За рахунок експорту формується лише частина доходів резидентів національної економіки, які вони витрачають на внутрішньому ринку. Зважаючи на це, деякі економісти у своїх дослідженнях оперують терміном "національний ринок країни", розглядаючи його як сукупність внутрішніх і зовнішніх галузевих ринків національної економіки. Проте, вживаючи цей термін, завжди слід мати на увазі, що національний ринок країни є не реальним, а віртуальним ринковим утворенням. Його варто іменувати *квазіринком*, тобто штучним, умовним, якому не притаманні властивості ринку. Наприклад, на такому ринку не існує сукупного попиту чи сукупної пропозиції, на ньому не формується єдиний рівень цін і не діють ринкові закони. На цьому ринку можна розрахувати товарообіг продукції, але неможливо оцінити його обсяг тощо.

дукції за наявності позитивних очікувань щодо зростання власних доходів у майбутньому. Якщо такі очікування є несталими або негативними, то структура споживчих витрат на внутрішніх ринках залишається незмінною або повертається до стану минулих періодів. Коли доходи прискорено зростають не у всіх, а лише у невеликої частини споживачів, то інтенсивність зміни споживчих витрат на користь інноваційної та якіснішої продукції є недостатньою для того, щоб стимулювати товаровиробників розпочинати її масове виробництво. За цієї умови потреби в такій продукції задовольняються за рахунок імпорту.

Інтенсивність перебігу структурних змін у споживчому попиті можна оцінити за допомоги показника *дискреційного доходу⁴ домогосподарств*. Такий підхід спирається на положення, що домінування у структурі грошових витрат домогосподарств часток, які вони витрачають на придбання продовольчих товарів і оплату комунальних послуг, є ознакою бідності населення і, відповідно, неспроможності масово переходити на ринки нових видів продукції.

Моделювати процес утворення дискреційного доходу домогосподарств можна за допомоги часових рядів показників, які характеризують динаміку грошових витрат на закупівлю харчових продуктів та непродовольчих товарів і послуг. Коливання величини цих показників в економіці України у 2000–2012 роках подано на рис. 2.

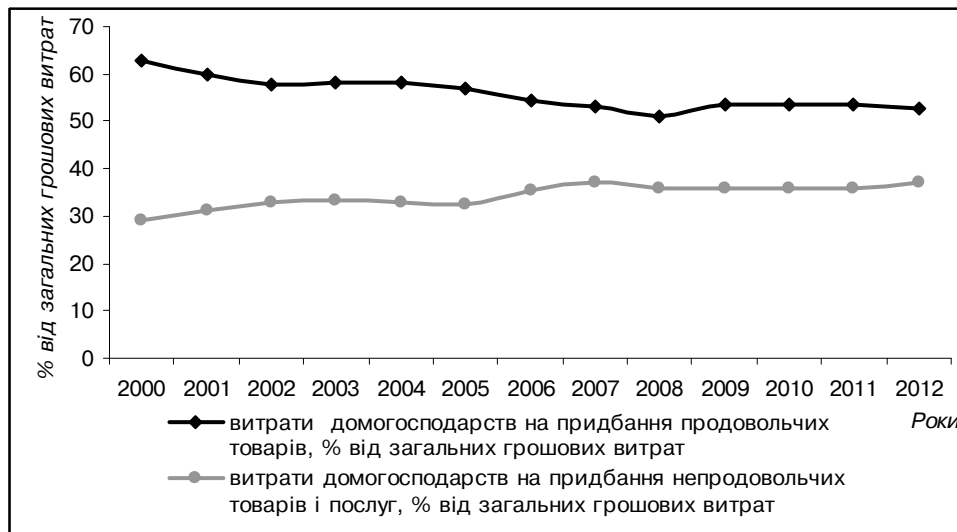

Рисунок 2. Динаміка структури грошових витрат домогосподарств в Україні (2000–2012)

Побудовано за даними: Структура сукупних витрат домогосподарств (1999–2012 р.) // <http://www.ukrstat.gov.ua>.

На рис 2 верхня крива відображає часовий ряд показників споживчих витрат, які в цей період домогосподарства спрямовували на закупівлю продовольчих товарів, нижня крива – на закупівлю непродовольчих товарів і послуг. Їх вивчення дає змогу виявити такі економічні тенденції.

⁴ В економічній літературі термін "дискреційний дохід" використовують для узагальнення тієї частини чистого доходу домогосподарства, яка може бути витрачена на них після задоволення потреб у товарах і послуг першої необхідності.

У 2000–2005 роках витрати домогосподарств на придбання продовольчих товарів зменшилася з 62,7 до 57,0% стосовно їх загального обсягу, тобто скоротилися на 5,7%. У 2006–2012-х вони зменшилися до 52,8%, тобто скоротилися ще на 4,2%. Це означає, що в 2006–2012 роках домогосподарства зменшували свої витрати на придбання продовольчих товарів повільнішими темпами, ніж у 2000–2005-х.

Проте далеко не весь залишок вільних коштів, що утворився внаслідок уповільнення приросту продовольчих витрат, домогосподарства спрямували на закупівлю непродовольчих товарів і сплату послуг. Як свідчать дані рис. 2, за останні 12 років частка їхніх витрат на придбання продуктів харчування зменшилася майже на 10 в. п. Водночас на придбання непродовольчих товарів і послуг домогосподарства збільшили витрати лише на 8 в. п. *У середньому на рік непродовольчі витрати домогосподарств зростали лише на 0,66%*. По суті, цю величину можна розглядати як середні річні темпи зростання дискреційного доходу домогосподарств, котрий вони могли витратити на власний розсуд, у тому числі на придбання інноваційних та якісніших товарів і послуг.

Повільні темпи зростання дискреційного доходу домогосподарств значно обмежували їх можливості щодо закупівлі у великих обсягах нових видів товарів і послуг і, відповідно, не стимулювали їх масове виробництво в таких високотехнологічних галузях, як мікроелектроніка, телекомунікації, машино- і приладобудування, авіаперевезення, фармація, а також розроблення нових конструкційних матеріалів, інтегрованих швидкісних транспортних систем тощо. Тому не дивно, чому в Україні, де велика кількість вищих навчальних закладів, наукових установ, висококваліфікованих кадрів, структура товарного виробництва не змінюється на користь високотехнологічних галузей. Такі зміни стануть можливими лише за зменшення величини витрат домогосподарств на придбання продуктів харчування до 13–20% їх загального обсягу, як це спостерігається в розвинених країнах.

Структурні зміни у пропозиції споживчої продукції. Моделювати інтенсивність перебігу структурних змін у пропозиції споживчої продукції на внутрішньому ринку національної економіки можна за допомоги показників величини роздрібного товарообігу країни і роздрібного товарообігу національних та імпортованих споживчих товарів. Динаміку їх зміни в економіці України подано на рис. 3.

Дані рис. 3 свідчать про розвиток таких економічних тенденцій.

У 2000–2005 роках зростання споживчого попиту спричинило збільшення роздрібного товарообігу з 40,9 до 46,1% порівняно з величиною внутрішнього ринку, тобто приріст становив 5,2%. Зростання споживчого попиту супроводжувалося зміною структури витрат споживачів на користь інноваційних і якісніших товарів і послуг. Товарне виробництво на це реагувало доволі мляво. Про це свідчить те, що в 2000–2005 роках роздрібний товарообіг вітчизняних споживчих товарів зріс з 31,3 до 33,0% порівняно з обсягом внутрішнього ринку, тобто приріст дорівнював 1,7%. У цей самий період роздрібний товарообіг імпортованих споживчих товарів зріс із 9,6 до 13,2% порівняно з обсягом внутрішнього ринку, отже, приріст становив 3,6%. Це дає підставу для висновку, що в 2000–2005 роках темп збільшення пропозиції вітчизняної продукції на внутрішньому ринку більш ніж у 2 рази був меншим за приріст імпорту.

У 2006–2012 роках описані вище економічні тенденції отримали подальший розвиток. У цей період в Україні відбувалося зростання спожив-

чого попиту, що привело до збільшення величини роздрібного товарообігу з 46,1 до 57,3% порівняно з обсягом внутрішнього ринку (приріст – 11,2%). Проте вітчизняне товарне виробництво майже не реагувало на зміну споживчих переваг населення. Роздрібний товарообіг вітчизняних споживчих товарів зріс з 33,0 до 34,2% порівняно з обсягом внутрішнього ринку, тобто приріст дорівнював 1,2%. Водночас роздрібний товарообіг імпортних споживчих товарів зріс з 13,2 до 23,0% (приріст – 9,8%). Це означає, що темп збільшення пропозиції вітчизняної продукції на внутрішньому ринку більш ніж у 8 разів був нижчим порівняно з приростом імпорту. Виникає запитання, а чи не є ця тенденція тимчасовою й у разі початку масштабних змін у структурі споживчого попиту на користь інноваційної або якіснішої продукції її виробництво на вітчизняних підприємствах розпочнеться. На нього можна відповісти так. Якщо на внутрішньому ринку національної економіки попит на нові види продукції є недостатньо великим, щоб перетворити їх виробництво на масове, то товаровиробники збільшують обсяги продажу цієї продукції за рахунок зовнішніх ринків. Після 2006 року у структурі українського експорту частка нових видів продукції не змінилася. Сьогодні майже 80% усього промислового експорту України складає середньо- і низькотехнологічна продукція, натомість у більшості розвинених країн таку частку в експорті має продукція високотехнологічна і середньо-високотехнологічна (Шинкарук та ін., 2012. С. 88). Відсутність суттєвих змін у структурі експорту означає, що в Україні існують непереборні інституційні бар'єри для виробництва інноваційної та якіснішої продукції, й воно не розпочнеться навіть за значного зростання споживчих витрат населення.

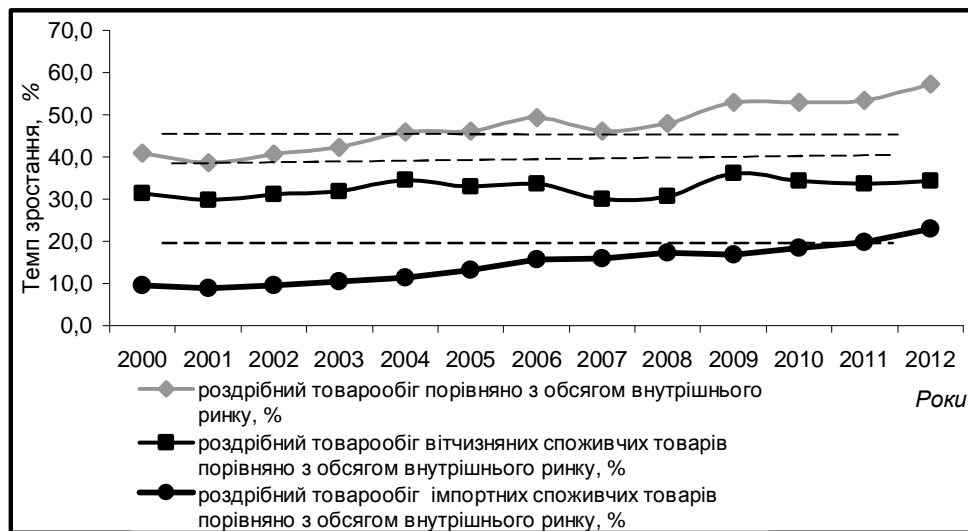

Рисунок 3. Динаміка роздрібного товарообігу України і часток у його структурі вітчизняної та імпоротної продукції (2000–2012)

Побудовано за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

Попередньо узагальнивши, доходимо висновку, що в 2000–2012 роках в Україні структурні зміни у споживчому попиті та пропозиції вітчизняної споживчої продукції мали тенденцію до вповільнення. Зважаючи на те, що секторальний ринок споживчих товарів є одним із найбільших у національній економіці, можна з великою ймовірністю стверджувати, що анало-

гічну тенденцію мали структурні перетворення в сукупному попиті та пропозиції на внутрішньому ринку вітчизняної продукції. Це означає, що після 2005 року видова структура ринків стала ще більш недосконалою, ніж в 2000–2005 роки. Підтвердити чи спростувати це припущення можна одним шляхом – оцінити зміну рівня структурної досконалості внутрішнього ринку впродовж 2000–2012 років.

Оцінка рівня структурної досконалості внутрішнього ринку

Чим інтенсивніше оновлюється видова структура ринків національної економіки, тим досконалішими вони стають. Структурно досконалим можна визнати ринок, де перехід покупців і продавців із сектору традиційної в сектор інноваційної та якіснішої продукції відбувається миттєво. В обігу структурно досконалого ринку лише нові зразки продукції, й він спроможний до розширення тільки за рахунок її додаткового випуску.

Структурно досконалий ринок – це, звичайно, лише еталонна модель. Її можна використати для оцінки рівня структурної досконалості реальних ринків товарів і послуг. Спираючись на неї, процес зростання внутрішнього ринку можна описати рівнянням:

$$\Delta Wq^i = \Delta W^r + \Delta Wp^i,$$

де ΔWq^i – темп зміни обсягу внутрішнього ринку в i -му періоді; ΔW^r – темп зміни обсягу секторального ринку традиційної продукції в i -му періоді; ΔWp^i – темп зміни обсягу секторального ринку інноваційної та якіснішої продукції в i -му періоді.

Виходячи з цього рівняння, оцінити рівень досконалості видової структури внутрішнього ринку національної економіки можна за допомоги формули:

$$\Delta Wp^i = \Delta Wq^i - \Delta W^r .$$

Якщо $\Delta Wp^i > 0$, це означає, що в економіці відбувається процес зміни структури виробництва на користь інноваційних і якісніших товарів і послуг; якщо $\Delta Wp^i = 0$, цей процес зупинено; якщо $\Delta Wp^i < 0$, зазначений процес іде у зворотному напрямку, тобто зміна структури виробництва відбувається на користь товарів і послуг нижчого цінового діапазону з гіршими споживчими властивостями. Останнє можна часто спостерігати під час економічних криз, які супроводжуються значним падінням доходів домогосподарств, зменшенням їх купівельної спроможності.

Зробити прикладні розрахунки показників ΔW^r та ΔWp^i досить складно. Річ у тім, що сьогодні ще не знайдено критеріїв, котрі дають змогу поділити продукцію на традиційну та інноваційну й якіснішу. Цю функцію виконують лише покупці та продавці на ринку під час здійснення актів купівлі-продажу. Труднощі в розрахунках можна подолати так – описати процес зростання ринку у вигляді джерел випуску додаткових обсягів продукції. Цей процес можна виразити рівнянням:

$$\Delta Wq^i = \Delta Qr^i + \Delta Qp^i + \Delta Qmn^i,$$

де ΔQr^i – приріст випуску продукції за рахунок збільшення обсягів переробки природних ресурсів в i -му періоді; ΔQp^i – приріст випуску продукції за рахунок поглиблення переробки природних ресурсів в i -му; ΔQmn^i – приріст обігу продукції за рахунок чистого імпорту в i -му періоді. Показник ΔQp^i можна використати для кількісної оцінки структурної ефективності товарного виробництва.

Наведемо додаткові аргументи на користь цієї формули.

1. Як правило, в національному господарстві секторальний ринок традиційної продукції завжди залишається доволі насиченим. Товаровиробники не очікують зростання рівня цін на традиційні товари і послуги, тому в них відсутні стимули до інвестиційної діяльності. На поточні коливання попиту вони реагують зменшенням чи збільшенням обсягів товарного виробництва. За цих обставин будь-які випадкові кон'юнктурні коливання на ринках традиційної продукції неминуче приведуть до симетричної зміни обсягів виробничого споживання природних ресурсів. Це означає, що, наприклад, зростання обсягу секторального ринку традиційної продукції на 1% може статися лише за рахунок збільшення обсягів переробки природних ресурсів у секторі товарного виробництва на 1%. Формалізувати цю ситуацію на ринку можна за допомоги рівняння: $\Delta Qr^i = \Delta Rw^i$, де ΔRw^i – зростання обсягів переробки природних ресурсів у секторі товарного виробництва в i -му періоді. Для закритої економіки правильним є рівняння: $\Delta Wr^i = \Delta Qr^i$.

2. Інноваційні та якісніші товари і послуги мають кращі споживчі властивості, ніж традиційні, й, відповідно, більшу ринкову вартість. Розширення їх випуску фактично означає поглиблення переробки природних ресурсів у секторі товарного виробництва. Це забезпечує виробникам інноваційних або якісніших товарів і послуг більші доходи в перерахунку на одиницю витрат природних ресурсів, а в масштабах національного господарства сприяє зростанню його ефективності. Свідченням перетворення національної економіки на ефективнішу економічну систему може бути те, що за незмінного рівня споживання природних ресурсів у секторі товарного виробництва і запозичень та кредитів із-за кордону обсяг внутрішнього ринку країни зростає, наприклад, на 1% або більше. Для закритої економіки правильним є рівняння: $\Delta Wp^i = \Delta Qp^i$.

3. У відкритій економіці секторальні ринки традиційної й інноваційної та якіснішої продукції можуть одночасно зростати за рахунок третього джерела: запозичень і кредитів, отриманих резидентами національної економіки з-за кордону, які спрямовують на закупівлю імпоротної продукції. Вплив цього джерела на зростання величини внутрішнього ринку визначимо за формулою: імпорт товарів і послуг – експорт товарів і послуг/обсяг внутрішнього ринку. Формалізувати її можна так: $\Delta Qmn^i = Mn^i/Wq^i$ Ч 100%, де Mn^i – обсяг чистого імпорту в i -му періоді.

Якщо наведені аргументи визнати достатньо переконливими, то це відкриє шлях до оцінки приросту випуску продукції за рахунок збільшення структурної ефективності товарного виробництва. Зробимо це, спираючись на формулу:

$$\Delta Qp^i = \Delta Wq^i - (\Delta Rw^i + \Delta Mn^i).$$

За допомоги показника ΔQp^i можна точніше оцінити рівень структурної досконалості внутрішнього ринку. Якщо $\Delta Qp^i > 0$, це є ознакою певного рівня досконалості видової структури внутрішнього ринку, тому що вона створює умови для зростання структурної ефективності товарного виробництва; $\Delta Qp^i = 0$ означає, що рівень досконалості структури внутрішнього ринку не змінився; $\Delta Qp^i < 0$ є ознакою певного рівня недосконалості видової структури внутрішнього ринку, оскільки вона створює умови для зменшення структурної ефективності товарного виробництва.

Найбільшою складністю за оцінки структурної ефективності товарного виробництва є прикладний розрахунок показника ΔRw^i . Річ у тім, що в секторі товарного виробництва одні й ті самі природні ресурси може послідов-

но переробляти низка технологічно пов'язаних підприємств. Це вносить у систему оцінки обсягів їх переробки певну невизначеність, яку можна подолати, зокрема, так: дослідити зміну ресурсовитрат в економіці на прикладі не всіх, а лише первинних природних ресурсів, які найбільш масово закупають підприємства для виробництва товарів і послуг та домогосподарства для кінцевого споживання⁵. Спосіб оцінки їх споживання в економіці був запропонований російським економістом М.Узяковим (2004. С. 20).

Уточнення методики оцінки результативності та структурної ефективності товарного виробництва дає змогу розрахувати часові ряди показників ΔWq^j та ΔQp^j для економіки України у 1999–2012 роках (рис. 4).

Рисунок 4. Динаміка результативності та структурної ефективності товарного виробництва в Україні (1999–2012)

Побудовано за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

На рис. 4 криві відображають зміну показників ΔWq^j та ΔQp^j . Верхня крива, побудована на основі показника ΔWq^j , відображає коливання результативності товарного виробництва; нижня, побудована на основі показника ΔQp^j , – структурної ефективності товарного виробництва. Обидві криві підтверджують, що результативність і структурна ефективність товарного виробництва в Україні почали синхронно зростати 2000 року.

Докладніше вивчення кривих свідчить, що в 2000–2005 роках внутрішній ринок України зростав переважно за рахунок збільшення структурної ефективності товарного виробництва. Після 2005-го криві показників зміни ΔWq^j та ΔQp^j почали розходитися. Винятком став 2009 рік, коли під дією світової фінансово-економічної кризи рівень результативності та структурної ефективності товарного виробництва синхронно різко впали.

У 2006–2012 роках вітчизняний внутрішній ринок почав збільшуватися, але не через підвищення рівня структурної ефективності товарного

⁵ В економіці України до первинних природних ресурсів можна включити такі: продовольчі ресурси (зернові та олійні культури, картопля, цукрові буряки, овочі, плоди і ягоди, м'ясо, молоко, яйця); конструкційні матеріали (залізна руда, кислота сірчана, добрива азотні, цемент, вапно); паливно-енергетичні ресурси (нафта, природний газ, вугілля, паливний торф). У цій статті поєднано внутрішні ринки цієї продукції в один секторальний ринок первинних природних ресурсів. Результат розрахунку його динаміки в базовому році приймаємо за темп зміни величини секторального ринку природних ресурсів України.

виробництва, а завдяки появі нових джерел економічного зростання: додаткових обсягів переробки природних ресурсів з метою розширення випуску традиційної продукції та нарощуванню імпорту за рахунок запозичень, отриманих резидентами з-за кордону. Розширення цих джерел є ознакою зростання недосконалості структури внутрішнього ринку, адже починають створюватися умови для зменшення структурної ефективності товарного виробництва.

Оцінка наслідків зміни рівня досконалості структури внутрішнього ринку

У 2006–2012 роках населення України не відчуло зміни джерел зростання вітчизняної економіки, рівень його реальних доходів і реальної заробітної плати постійно підвищувався. Проте в економіці виникли *латентні втрати добробуту суспільства*, спричинені зменшенням структурної ефективності товарного виробництва, яке стало наслідком зниження рівня досконалості структури внутрішнього ринку. Оцінити величину втрат добробуту суспільства можна за допомогою економічного показника, що характеризує різницю між фактичним і потенційним обсягами внутрішнього ринку.

Потенційний обсяг внутрішнього ринку. Під потенційним обсягом внутрішнього ринку розуміють таку його величину, яка могла б бути за умови, що в економіці не зменшуватиметься структурна ефективність товарного виробництва. Розрахувати потенціальну величину внутрішнього ринку можна за формулою:

$$Wqr^i = (Wq^i / \Delta Qp^i) \cdot \Delta Qp^b,$$

де Wqr^i – потенціальний обсяг внутрішнього ринку в i -му періоді; ΔQp^b – приріст випуску продукції за рахунок поглиблення переробки природних ресурсів у базовому для розрахунків періоді.

Сьогодні для України потенційний обсяг внутрішнього ринку – це той, якого можна було б досягти за умови, що в секторі товарного виробництва глибина переробки природних ресурсів зберігалася б на рівні 2005 року. На рис. 5 наведено розрахункові дані щодо зміни фактичної та потенційної величини внутрішнього ринку України.

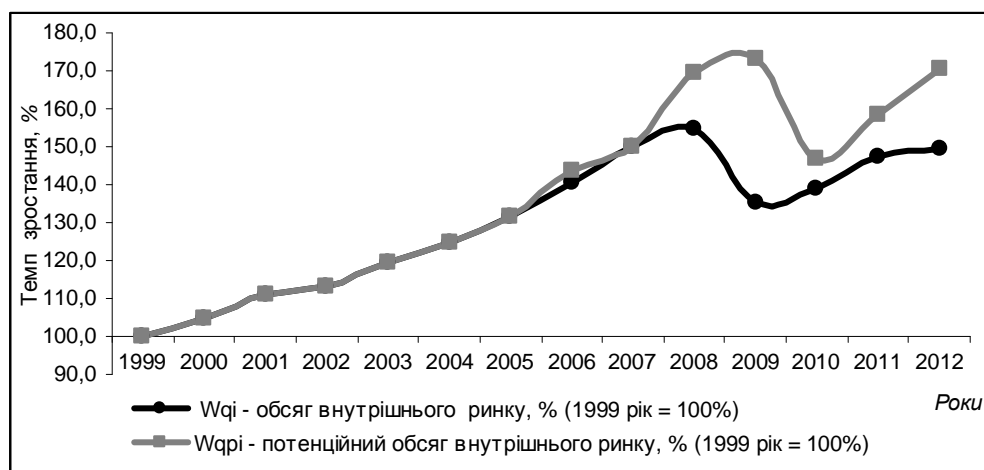

Рисунок 5. Динаміка фактичного і потенційного обсягу внутрішнього ринку України (1999–2012)

Побудовано за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

На рис. 5 криві відображають зміну показників ΔWq^i та Wqp^i . Верхня крива, побудована на основі показника Wqp^i , відображає динаміку потенційної величини внутрішнього ринку, а нижня, побудована на основі показника ΔWq^i , – зміну його фактичної величини. Обидві криві підтверджують, що різниця між фактичною і потенційною величинами виникла після 2005 року, коли структурна ефективність товарного виробництва України почала зменшуватися.

Відставання фактичного обсягу внутрішнього ринку від потенційного. З рис. 5 складно оцінити рівень відставання фактичного обсягу внутрішнього ринку від потенційного. Його можна виміряти за допомогою спеціального індексу, формула розрахунку якого виглядає так:

$$Lw^i = (Wq^i - Wqp^i) / Wq^i \cdot 100\%,$$

де Lw^i – різниця між фактичним і потенційним обсягами внутрішнього ринку національної економіки в i -му періоді, % від Wq^i .

Індекс Lw^i набуде від'ємного значення, якщо фактичний обсяг внутрішнього ринку буде меншим за потенційний, і, навпаки, позитивного – якщо більшим за потенційний. За допомоги часового ряду індексу Lw^i можна побудувати графік відставання фактичного обсягу внутрішнього ринку від потенційного (рис. 6).

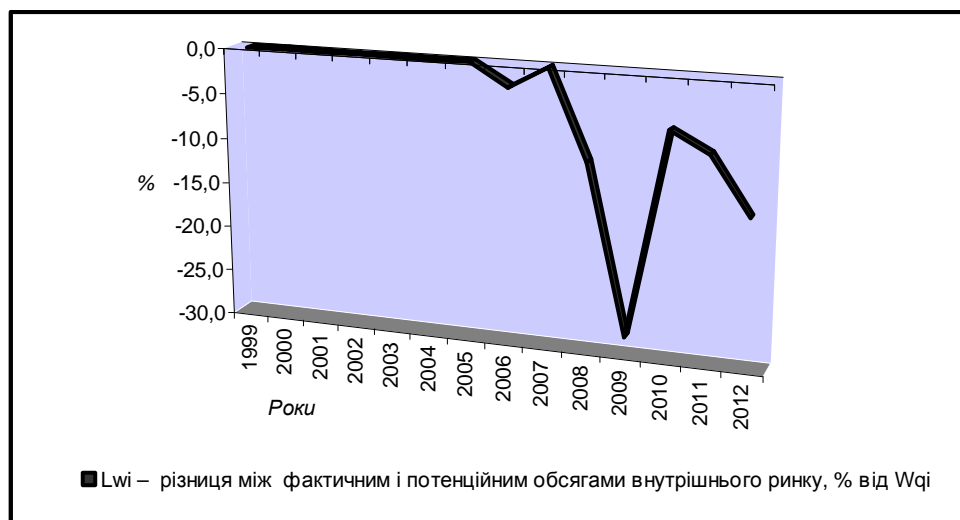

Рисунок 6. Відставання фактичної величини внутрішнього ринку України від потенційної (1999–2012)

Побудовано за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

Як видно з графіка, різниця між фактичною величиною внутрішнього ринку і потенційною виникла 2006 року. Оцінити її можна так: у 2006–2012 роках в Україні величина втрат добробуту суспільства в середньому на рік становила 9,5% від фактичного обсягу внутрішнього ринку.

Безумовно, описана вище тенденція частково була спричинена дією світової фінансово-економічної кризи (2008–2009), проте вона не отримала б подальшого розвитку, якби в 2006–2012 роках в економіці України рівень досконалості структури внутрішнього ринку постійно не зменшувався. Навіть якщо за розрахунку втрат добробуту суспільства не враховувати

кризовий період, то їх величина в середньому на рік становила близько 6,0% фактичного обсягу внутрішнього ринку.

Отже, кожна методологія дослідження економічних явищ дає вченим певний набір можливостей для їх уявного відтворення, графічного зображення, моделювання змін тощо. Наприклад, теорія галузевих ринкових структур орієнтована на вивчення втрат добробуту суспільства, що виникають унаслідок зловживання ринковою владою монополістичними утвореннями. Водночас вона є абсолютно непристосованою до вивчення монополізованих ринків, де досконалість інституційного устрою не дає змоги скористатися ринковою владою і змушує монополістів спрямовувати свої фінансові ресурси на створення нових технологій та зразків продукції.

Подібні обмеження має методологія дослідження впливу пропорцій випуску різних видів товарів і послуг на поточну і майбутню результативність товарного виробництва в національній економіці. Вона орієнтована на вивчення товарної структури ринків з точки зору її відповідності досягненням технологічного прогресу. Проте ця методологія не дає змоги обґрунтувати доцільність і напрямки ринкових реформ, які дозволили б у майбутньому зберегти або збільшити на ринку питому вагу високотехнологічної продукції. Це можна пояснити тим, що технологічний прогрес є явищем не ринковим і розвивається за власним сценарієм, який не можна змінити рішеннями урядів і заходами їх економічної політики.

На наш погляд, запропонована в цій праці методологія дослідження структури ринків є більш універсальним інструментом вивчення ринкових явищ. Вона передбачає, що національну економіку поряд із монополізованими і високотехнологічними ринками наповнюють інші види ринкових утворень, котрі залежно від особливостей їх інституційного устрою здатні регулювати поточну і майбутню результативність товарного виробництва. За допомогою цієї методології можна вивчати розвиток у часі різних видів ринків, оцінювати їх підсумковий вплив на динаміку і джерела зростання товарного виробництва, виникнення втрат добробуту суспільства, обґрунтовувати доцільність і пріоритети реформування ринкових інститутів економіки.

Апробація на прикладі України запропонованої методології дала змогу отримати несуперечливі прикладні результати. Спираючись на них, можна стверджувати, що українське суспільство за останні сім років заплатило досить високу ціну за відсутність структурних реформ на внутрішньому ринку. Наслідком епізодичної діяльності органів державної влади в цьому напрямку стало те, що починаючи з 2006 року у країні темп зростання товарного виробництва був значно меншим за потенційно можливий. 2012 року обсяги товарного виробництва були більш ніж на 20% меншими, ніж могли бути, якби його структурна ефективність зберігалася на рівні 2005 року. Зроблені прикладні дослідження можна розглядати як перший крок на шляху перевірки запропонованої методології на адекватність відбиття економічної реальності. У подальшому потрібно адаптувати цю методологію до вивчення чисельних моно- і політоварних ринків національної економіки.

Література

- Богиня Д., Волинський Г. (2003) Структурна перебудова економіки в умовах глобалізації та інформатизації // Економіка України. № 7. С. 19–28.
- Гальчинський А. та ін. (2004) Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки): Шляхом Європейської інтеграції. К. : ІВЦ Держкомстату України.
- Гець В. (1995) Структура економіки і структурна політика її стабілізації // Економіка України. № 4. С. 17–18.
- Кваснюк Б. (2003) Структурна перебудова економіки та її ресурси // Економіка України. № 11. С. 18–28.
- Кіндзерський Ю. та ін. (2009) Потенціал національної промисловості: цілі та механізми ефективного розвитку. К.: Інститут економіки та прогнозування НАН України.
- Крючкова І. (2004) Структурні чинники розвитку економіки України. К.: Наукова думка.
- Лукинов І. (1997) Економічні трансформації (наприкінці ХХ сторіччя). К.: Інститут економіки та прогнозування НАН України.
- Норт Д. (2000) Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. – К.: Основи.
- Осташко Т. (2004) Ринкова трансформація аграрного сектора. К.: Фенікс.
- Точилін В. та ін. (2009) Ринки реального сектора економіки України: структурно-інституціональний аналіз. К.: Інститут економіки та прогнозування НАН України.
- Узяков М. (2004) Экономический рост в России: количественная и качественная составляющие // Проблемы прогнозирования. № 3. С. 15–26.
- Шерер Ф., Росс Д. (1997) Структура отраслевых рынков. М.: Инфра-М.
- Шинкарук Л. та ін. (2012) Світогосподарська диспропорційність: особливості, тенденції, вплив на економіку України: Наукова доповідь. К. : Інститут економіки та прогнозування НАН України.
- Annoni P. et al. (2014) The Global Competitiveness Report 2013–2014 // World Economic Forum // <http://www.weforum.org>.

RESEARCH ON THE MARKET STRUCTURE: DIRECTIONS, METHODOLOGY, APPLIED POSSIBILITIES

Oleh Pustovoit

Author affiliation: Leading Researcher, State Organization "Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine"; Research interests: market structure; economic growth, economic cycles, Kyiv, Ukraine. Email: avvit@ukr.net.

In the article, the scientific methods of the research on the market structure of the national economy are extended. Their use allows analyzing the effect of a specific market structure on the sources and dynamics of the efficiency of the national commercial production. This method of analysis is based on the following assumptions: markets are institutional structures whose cores consist of a set of basic institutions; every such basic institution is capable of constructing a separate market type; any industrial market has a complex type structure, and can be simultaneously price-unbalanced and both monopolized and concentrated as well as closed to new products and entities; market type structure can be changed as a result of the reforming of ineffective market institutions; a new and more accomplished specific market structure itself changes the behavior of customers and salespeople, and stimulates their transition from the sectors of traditional products into those of innovative and better quality goods and services; in turn, expansion of the production of innovative and better quality goods results in deeper processing of the natural resources and increases its effectiveness; and the effectiveness of the commodity production turns into the main source of increasing its efficiency. The above assumptions have been applied for the development of a research methodology to be applied to the national markets. Its essence can be presented as follows: market structure → the behavior of

the market players → sources of the efficiency of commodity production. The methodology has a vast range of application. It allows substantiating the advisability and guidelines of institutional reforms in the economy and estimating their consequences including the negative ones in the form of hidden losses for the society's welfare caused by decreased structural efficiency of the commodity production. The Ukrainian case study of the proposed methodology gives unambiguous results on whose basis we argue that, during recent seven years, Ukrainian society has been paying a high price for not implementing any reforms aimed at improving the structure of the domestic market. The result of the fragmental activity of the state authorities in this direction is that, starting from 2006, the growth of the commodity output in Ukraine has been much lesser than it could have been. In particular, in 2012, commodity output was by more than 20% lower than it could have been if the structural efficiency had remained at the level of 2005. As a result, in 2006-2012, average annual losses of the society's welfare were at approximately 6,0% of the actual volume of the domestic market.

Keywords: market structure; market types; effectiveness, efficiency of commodity production; economic growth; losses of the society's welfare.

JEL: D400, O470.